

Emina ACHILOVA,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti o'qituvchisi

SUJET, OBRAZ, USLUB XUSUSIYATLARI

(*"Tushda kechgan umrlar" romani asosida*)

Adabiyotshunoslikda ijodkor badiiy mahoratini yoritish masalasi muhim ahamiyatga ega. Chunki busiz badiiy-estetik tafakkurni boyitib, yangilab, rivojlantirib bo'lmaydi. Bunda, ayniqsa, hayotni badiiy tasvirlash, betakror obrazlar yaratish, milliy adabiyotimiz xazinasini yangi poetik kashfiyotlar bilan boyitishga muvaffaq bo'lgan yozuvchilar ijodini tadqiq qilish dolzarb vazifadir. Shu ma'noda XX asr o'zbek nasrining taniqli va-killaridan biri O'tkir Hoshimov asarlarini o'rganish, yozuvchining o'ziga xos uslubi va badiiy mahoratini tadqiq etish muhimdir.

"Tushda kechgan umrlar" romanida, adibning bundan oldin yaratilgan "Ikki eshik orasi" romanidagi kabi, voqealar bir necha roviy tilidan hikoya qilinadi. Bu usul adibga o'z g'oyasini ifodalashning qulay vositasi bo'lib xizmat qilgan, qolaversa, asar sujetining o'ziga xosligini ham ta'minlagan. Badiiy asarda sujet yetakchi ahamiyatga ega. "Sujet" terminiga ilmiy adabiyotlarda turlicha ta'riflar berilgan. Masalan, "Adabiyotshunoslik lug'ati"-da: "Sujet (frans. – predmet, "asosga qo'yilgan narsa") badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri sanalib, badiiy asardagi bir-biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimini anglatadi. Umuman, sujetlilik badiiy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lib, barcha turdagi badiiy asarlarda ham sujet mavjuddir", deyiladi. Har bir asarning sujeti qaysi janrga mansubligiga qarab o'ziga xos tarzda bo'ladi. Xususan, epik janrdagi asarlar sujet va kompozitsiyasi yaxlit butunlikka egaligi bilan lirik va dramatik turlarga mansub asarlardan farqlanib turadi. Muallif uchun sujet voqealari personajlar xarakterini ochish, shakllantirishda muhim asos vazifasini o'taydi. "Sujetning badiiy asardagi funksiyalari haqida so'z ketganda, avvalo, uning asar problemasini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini aytish kerak". Demak, sujetning qandayligi muallif niyatiga bog'liqdir. Masalan, "Tushda kechgan umrlar" romani sujetida voqealarning bir necha personaj hayoti misolida ko'rsatilishi – muallif ijodiy niyatini amalga oshirishning qulay usuli bo'lgan. Negaki, romandagi sujet chizig'ining Rustam, Komissar, Qurbonoy xola liniyalari orasida kechishi yozuvchini yozishga undagan muammolarni ifodalashga imkon bergan. Jumladan, farrosh kampir Qurbonoy xolaning qismati, komissar Soat G'aniyevning fojiasi roman bosh qahramoni Rustamning taqdiri bilan bog'liq voqealarga uzviy bog'langan holda olib kiriladi va yozuvchiga Afg'on urushi hamda "O'zbek ishi" fojialari bilan bog'liq muammolarni tasvirlashga zamin yaratgan.

Albatta, har qanday badiiy asar sujeti katta-kichik personajlarning harakatidan tashkil topadi. Harakat

tashqi tomonlama yoki ichki – o'y-xayol, ruhiyatdagi o'zgarishlar tarzida bo'ladi. Shunga asoslanib, badiiy asarlarda harakat tiplaridan qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab sujet ikki turga ajratiladi: a) "tashqi harakat" dinamikasiga asoslangan sujet; b) "ichki harakat" dinamikasiga asoslangan sujet. Tashqi harakat dinamikasiga asoslangan sujetlarda personajlarning muayyan maqsad yo'lidagi xatti-harakatlari, kurashi va to'qnashuvlari, hayotidagi burilishlar tasvirlanadi, shu asosda, ularning taqdirida, ijtimoiy mavqeyida muayyan o'zgarishlar yuz beradi. Bu xil sujetli asarlarda voqea to'la-to'kis tasvirlanadi, u o'z holicha ham badiiy estetik qimmat kasb etadi. Sujetning ikkinchi tipiga asoslangan asarlar adabiyotimizda o'tgan asrning 80-yillariga kelib yaratila boshlandi. Jumladan, "Tushda kechgan umrlar" asarida tashqi harakat dinamikasiga asoslangan sujet yetakchilik qiladi. Unda Rustam, komissar, Qurbonoy xola kabi obrazlar hayotiga oid voqealar, burilishlar, o'zgarishlar to'la tasvirlangan. Lekin qahramonlarning o'y-xayollari, ruhiyatida kechayotgan o'zgarishlarga asoslanib aytish mumkinki, asarda ichki harakat dinamikasiga asoslangan sujet elementlari ham bor.

"Tushda kechgan umrlar" romanida biz har ikki sujet turining qorishiq kelgan holatini kuzatamiz. Asarda xronikal sujetga xos qahramon taqdirini davriy izchillikda, uning xarakterini rivojlanishda ko'rsatish, asosiy sujet bilan yondosh holda yordamchi sujet chiziqlarini harakatlantirish orqali juda katta hayot materialini qamrab olish imkoniyatlaridan unumli foydalanilgan. Muallif romanda retrospeksiya – zamonda ortga qaytish usulidan ham keng foydalangan. Kuzatishlarga tayanib aytish mumkinki, sujetning mazkur turi asarda yetakchi o'rinni egallagan. Asar bosh qahramon – Rustamning oxirgi kundaligi bayoni bilan boshlanadi va Qurbonoy xolaning har kungi tashvishlariga ulanib ketadi. Aynan Qurbonoy xola asar boshidayoq Rustamning murdasini ko'rib qoladi. Roman kulminatsiya bilan boshlanadi. So'ng yozuvchi ortga chekinish usulini qo'llab, bosh qahramon – Rustamning o'limi va u bilan bog'liq tafsilotlarni yoritishga kirishadi. Bu roman sujeti odatdagi sujetlardan bir oz farqli. Unda asar sujeti bir nechta liniyalarga bo'lingan.

Yozuvchi har bir sujet liniyasini mustaqil tarzda rivojlantiradi, ularning har birining o'z konflikti, tuguni, voqealar rivoji, kulminatsiyasi, yechimi bor. Rustam bilan bog'liq sujet liniyasi kulminatsiyadan boshlanib, so'ng ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji va yechim ketma-ketligida tasvirlanadi. Ma'lumki, badiiy asar sujeti ekspozitsiya, tugun, voqea rivoji, kulminatsiya, yechim singari unsurlardan tarkib topadi. Ekspozitsiya sujetining boshlanish qismi bo'lib, o'quvchini asar voqealari

kechadigan joy, qahramonlar, asar konflikti yetilgan shart-sharoitlar bilan tanishtiradi. Aytish kerakki, ekspozitsiya hajm e'tibori bilan turlicha bo'lishi va asarning turli o'rinlarida kelishi, ba'zan umuman tushirib qoldirishi ham mumkin. "Tushda kechgan umrlar" romanida ekspozitsiya kechikkan holda, ya'ni kulminatsiyadan so'ng keladi. So'ng Rustamning o'limi bilan bog'liq tafsilotlar ketadi. Qurbonoy xola liniyasida esa, ekspozitsiya tartib bilan kelgan. Uning biqini achishib uyg'onishi-yu, ertalablari ko'cha supurishga chiqishi bilan bog'liq voqealar tasviri ekspozitsiyadir. Komissar liniyasida esa u qisqaroq va voqealar rivoji oralig'ida beriladi.

Romanda tugun ham o'ziga xos tarzda berilgan. Tugun asar voqealarining boshlanishiga turtki bergan voqea, asar konflikti belgilangan joydir. Ekspozitsiyadan farqli o'laroq, tugun sujetning zarur elementi sanaladi. Tugun, odatda, asarning boshlanishida, ekspozitsiyadan keyin keladi. Shuni ham borki, ba'zi katta hajmli asarlar sujetida bir emas, bir nechta tugun bo'lishi ham mumkin. "Tushda kechgan umrlar"da ham shunday. Afg'on urushiga olinishi Rustam liniyasining tuguni bo'lsa, Soat G'aniyevning ko'nglida "eshonvachcha" Fotimaga nisbatan nimalarningdir uyg'onishi va bolalar tomonidan izzat-nafsi kamsitilgan holati – komissar liniyasining tuguni.

Tugundan keyin keladigan voqealar zanjiri voqea rivoji deb ataladi. Odatda, sujet voqealari bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi. Asar voqealari rivojining eng yuqori nuqtasi – konflikt benihoya kuchaygan o'rin kulminatsiya deb ataladi. Masalan, Rustamning o'limi roman kulminatsiyasi sanaladi. Komissarning o'g'li Mauzerning: "Sizning o'g'lingiz ekanimdan uyalamam", degan paytdagi holatni komissar liniyasining kulminatsiyasi, deyish mumkin. Chunki ayni shu nuqtada komissarning va tuzumning g'ayriinsoniylikka asoslangan mohiyati ko'rsatiladi. Shu gap Soat G'aniyev ko'ksini o'qdek teshib o'tadi. Kulminatsiya endi asar voqealarining yechimga tomon harakatini, bir tomonga hal bo'lishini taqozo qiladi. Yechim sujet voqealari rivojining yakuni, ularning nihoyasida qahramonlar ruhiyatida, taqdirida yuzaga kelgan holatdir. Yechimda konfliktli holat, qahramonlar orasidagi ziddiyatlar o'zining badiiy yechimini topadi. Yechim konfliktning hal bo'lganini ko'rsatishi bilan birga, uning hal bo'lmasligini ham ko'rsatadi.

Yuqoridagi mulohazalardan ma'lum bo'ladiki, tugun, voqea rivoji va kulminatsiya sujetni tutib turuvchi asosiy unsurlar sanaladi va ular har qanday sujetda mavjud. Ekspozitsiya va yechim esa sujetning shart bo'lmagan elementlari bo'lib, ularning asarda bo'lish yoki bo'lmasligi yozuvchining ijodiy niyati, individual uslubi, badiiy tasvir va talqin yo'siniga bog'liqdir.

"Tushda kechgan umrlar" romanida yozuvchi qo'llagan sujet turi retrospeksiya deb ataladi. Uning mohiyati shundaki, bunda yozuvchi sujet voqealarini to'xtatib o'tmishga, ilgari bo'lib o'tgan voqealar tasviriga o'tadi. Roman boshlanishida tasvirlangan farrosh Qurbonoy xola roman o'rtalariga kelib otasi nohaq qamalgan, onasi komissar tomonidan zo'rlangan 14 yoshli qizcha tarzida namoyon bo'ladi.

Adib zarur o'rinda asarda tasvirlanayotgan vaqtdan chekinib, o'tmishda yuz bergan voqealarni tasvirlaydi va bu "retrospektiv vaqt" deyiladi. Yozuvchi "parallel vaqt"dan ham unumli foydalangan. Unda yuz berishiga ko'ra bir paytga to'g'ri keladigan voqealar navbati bilan tasvirlangan. Biz buni Rustamning Afg'on urushida ekani, dadasining qamalishi, komissarning o'g'illari bilan bog'liq kechayotgan hayoti, Qurbonoy xolaning qizi Umida va nabiralari bilan kechayotgan voqealar tasvirining ketma-ket o'rin almashib tasvirlanishida ko'rishimiz mumkin.

O'ktir Hoshimov bu asarida millatimiz boshiga tushgan og'ir fojiani ildizi bilan ochib bergan. Tariximizning og'riqli nuqtalari haqida mushohada yuritgan. Eng muhimi, buni mahorat bilan uddalagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
2. Normatov U. Nasrimiz ufqlari. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
3. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1989.
4. Hoshimov O'. Tushda kechgan umrlar. Roman. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002.